

La cour polonaise et française aux yeux des voyageurs du debut des temps modernes

Włodzimierz Zientara
Liliana Lewandowska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Toruń 2014

Dwór polski i francuski
w oczach podróżnych
we wczesnych czasach nowożytnych

La cour polonaise et française
aux yeux des voyageurs
du debut des temps modernes

KATALOG WYSTAWY

CATALOGUE DE L'EXPOSITION

Toruń 2014

Publication préparée à l'occasion de l'exposition des collections
de la Bibliothèque Nationale de Varsovie (domaine public), du Musée du Palais
Jean III de Wilanów, du Musée National de Gdańsk et de la Bibliothèque
de l'Université de Toruń.

Bibliothèque de l'Université de Toruń,
24 février – 31 mars 2014

Conception de l'exposition:

Jarosław Dumanowski

Anna Mikołajewska

Włodzimierz Zientara

Auteurs du catalogue:

Włodzimierz Zientara

Liliana Lewandowska

Conception et réalisation graphique:

Liliana Lewandowska

Adam Lewandowski

Sur la couverture:

Vue du palais de Wilanów du côté de l'entrée, 1833, huile sur toile,
Wincenty Kasprzycki (1802-1849), Musée National de Varsovie,
photo Piotr Ligier

ISBN 978-83-940698-1-0

© Copyright by Włodzimierz Zientara

Publication scientifique financée par le Ministre de la Science et de l'Enseignement
Supérieur dans le cadre du Programme National pour le Développement des
Sciences Humaines

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Impression et reliure:

Studio Druku Kartel Press SA

ul. Szosa Bydgoska 56, 87-100 Toruń

tél. 56 660 31 90, fax 56 660 31 61

www.studiodruku.pl

Słowo wstępne Avant-propos	7
I. Wszystkie drogi prowadzą do Rzeczypospolitej... Tous les chemins mènent à la République...	9
II. W trasie czyli... i na równej drodze kark skrócić można En route, soit... on peut se casser le cou même sur la bonne route	19
III. Czytanie jest podróżą – rozwój literatury apodemicznej La lecture est un voyage – développement de la littérature des voyages	29
IV. Dwór polski, dwór francuski La Cour polonaise, la cour française	35
V. Dwie Sarmacje Deux visions du Sarmatisme	43

Słowo wstępne

Katalog towarzyszący wystawie «Dwór polski i francuski w oczach podróżnych we wczesnych czasach nowożytnych» jest jednym z działań badawczych projektu finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

Zwracamy w nim uwagę na utarte wyobrażenia o Rzeczypospolitej Obojga Narodów pojawiające się zarówno w piśmiennictwie, jak i w sztuce wizualnej, a także w szczegółach towarzyszących kartografii. W wielu opisach podróży po Polsce zadziwia znikoma wiedza merytoryczna na temat kraju i narodu, przeważnie u autorów pochodzących z krajów od wieków sąsiadujących z Polską i szczególnie w kontekście mnogości możliwości, jakimi dysponował czytelnik XVII czy XVIII wieku, który pragnął uzyskać dostęp do wiedzy krajoznawczej. Przykładowo prasa niemiecka informowała z wszelkimi szczegółami o wydarzeniach militarnych, posiedzeniach sejmu czy konfliktach na tle religijnym. Na drodze czytelnika poszukującego informacji o odwiedzanych ziemiach mogły oczywiście stanąć kwestie finansowe, a na wynik poszukiwań wpływ miały jego zainteresowania i upodobania. Szczególną rolę w propagowaniu wiedzy o Rzeczypospolitej oraz transferze kulturowym odegrali nie tylko podróżujący w interesach autorzy

Avant-propos

Le catalogue de l'exposition «La cour polonaise et française aux yeux des voyageurs du début des temps modernes » est l'une des actions de recherche du projet financé par le Ministère de la Science et de l'Enseignement Supérieur dans le cadre du Programme National pour le Développement des Sciences Humaines.

Nous attirons l'attention sur l'image stéréotype de la République des Deux Nations apparaissant dans la littérature de même que dans les arts visuels et les éléments de la cartographie. Il est surprenant de voir chez les auteurs de nombreuses descriptions de voyage en Pologne une connaissance négligeable du pays et de sa nation. D'autant plus que la plupart des auteurs venaient des pays qui depuis des siècles étaient voisins de la Pologne. De plus, au XVIIe siècle un lecteur cherchant à connaître un pays disposait de plusieurs sources. A titre d'exemple, dans la presse allemande on trouvait des informations détaillées sur les événements militaires, les réunions de la Diète ou les conflits religieux. Evidemment, les recherches d'informations risquaient d'être troublées pour des raisons financières et leur résultat dépendait des intérêts et des goûts du lecteur. Un rôle particulier dans la diffusion des informations sur la République de Pologne et le transfert culturel appartient non seulement aux

niemieckojęzyczni, ale również Francuzi działający na polskim dworze królewskim oraz w rodzinach szlacheckich i propagujący elementy kultury francuskiej.

Koncepcję wystawy, której uzupełnieniem jest niniejszy katalog, opracowali Jarosław Dumanowski, Anna Mikołajewska oraz Włodzimierz Zientara. Ilustruje ona nasze zainteresowania badawcze. Mamy nadzieję, że dla czytelnika stanie się początkiem lub kontynuacją jego własnej podróży po Rzeczypospolitej uwiecznionej w świadectwach przeszłości. Wyrażamy głębokie podziękowania wszystkim osobom i instytucjom, które umożliwiły przygotowanie wystawy, katalogu oraz projektu w jego całości, a szczególnie dyrekcji i pracownikom Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Muzeum Narodowego w Gdańsku oraz Biblioteki Uniwersyteckiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

voyageurs d'affaires germanophones, mais aussi aux Français qui séjournèrent à la cour du roi de Pologne et dans les familles nobles et qui faisaient la promotion de la culture française.

L'exposition, complétée par ce catalogue, a été conçue par Jarosław Dumanowski, Anna Mikołajewska et Włodzimierz Zientara. Elle illustre nos domaines de recherche. Nous espérons qu'elle deviendra pour le lecteur un point de départ ou une continuation de son propre voyage en République des Deux Nations perpétuée dans les témoignages du passé. Nous exprimons notre profonde gratitude à toutes les personnes et les institutions qui ont contribué à la préparation de l'exposition, du catalogue et de l'ensemble du projet, en particulier à la direction et au personnel du Musée du Palais Jean III à Wilanów, du Musée National à Gdańsk et de la Bibliothèque de l'Université Nicolas Copernic à Toruń.

Wszystkie drogi prowadzą do Rzeczypospolitej... Tous les chemins mènent à la République...

Podróżni z zachodniej i południowej Europy, których znamy z ich późniejszych relacji, wjeżdżali do Polski od strony Berlina przez Frankfurt nad Odrą, a następnie kierowali się przez Stargard Szczeciński, Koszalin, Słupsk i Kaszuby do Gdańska. Co ciekawe, często omijano Szczecin, nie tylko ze względu na wydłużanie szlaku podróznego, ale i na wpływy szwedzkie w mieście. Już na terenie Rzeczypospolitej trasa z Berlina krzyżowała się z innym popularnym traktem wiodącym z Hamburga i Lubeki. Gdańsk z wielu powodów był dla podróżnych kluczowym miastem.

Mapy pozwalają śledzić też inne trasy: przez Poznań do Warszawy oraz trasę południową z Wiednia i Pragi przez Śląsk do Krakowa. Podróż na Wschód drogą morską wiązała się z ominięciem Gdańska. Taka decyzja co do trasy spowodowała, że Rzeczpospolita nie znalazła się w relacjach Adama Oleariusa (1599–1671), który w pierwszej połowie XVII wieku podróżował na dwory moskiewski i perski w misji dyplomatycznej księcia Fryderyka III von Schleswig–Holstein–Gottorf.

Nakreślone w XVII i XVIII wieku mapy ilustrują zarówno aktualną wiedzę o Polsce, jak i możliwości techniczne ich autorów. Często towarzyszą im panoramy miast czy symboliczne postaci „typowych” przedstawicieli narodu, przede wszystkim szlachty. Pamiętać należy, że podróżny często kupował mapę wraz z

Les voyageurs de l'Europe occidentale et méridionale, connus de leurs récits de voyages, entraient en Pologne du côté de Berlin par Francfurt (Oder) et ensuite se dirigeaient vers Gdańsk en passant par Stargard, Koszalin, Słupsk et la région de Cachoubie. Il est intéressant de noter que souvent ils évitaient Szczecin, non seulement en raison du prolongement de la route, mais aussi à cause de l'influence suédoise dans cette ville. Déjà sur le territoire de la République de Pologne, la route de Berlin se croisait avec une autre voie populaire menant de Hambourg et Lübeck. Pour de multiples raisons, Gdańsk était considérée par les voyageurs comme ville clé. C'était une véritable métropole du nord de la République, un centre commercial et culturel et le plus grand port maritime du pays. Les étrangers s'y sentaient en sécurité, ils n'avaient pas de problèmes de communication. Ils pouvaient consacrer leur temps à conclure des transactions commerciales ou à se reposer avant de poursuivre leurs voyages vers le sud, le long de la Vistule ou plus loin à l'est vers Królewiec.

Les cartes permettent de suivre aussi d'autres trajets: de Poznań à Varsovie et le trajet de sud de Vienne et Prague à Cracovie en passant par la Silésie. En voyageant à l'est par voie maritime, on évitait Gdańsk. A cause d'un tel choix d'itinéraire, la République n'a pas trouvé sa place dans les récits de voyages de Adam Olearius

komentarzem doklejonym na jej odwrotnej stronie. W zwartej formie informował on o Polsce i Polakach, ale zawierał także wiele uogólnień.

(1599–1671), qui dans la première moitié du XVIIe s. allait aux cours de Moscou et de Perse avec des missions diplomatiques confiées par le prince Frédéric III von Schleswig–Holstein–Gottorf.

Les cartes faites aux XVIIe et XVIIIe siècles illustrent les connaissances de la Pologne de même que les performances techniques de leurs auteurs. Souvent, elles sont accompagnées de panoramas des villes ou de présentations symboliques des représentants «typiques» de la population, surtout de la noblesse. Il convient de noter que le voyageur achetait une carte souvent avec un commentaire collé sur son revers. Ce commentaire précis renseignait sur la Pologne et les Polonais, malheureusement il contenait aussi de nombreuses généralisations.

1. Europa recens descripta, Willem Janszoon Blaeu (1571–1638), wyd. Theatrum Orbis Terrarum 1644–1655, miedzioryt, ręcznie kolorowany (Śląska Biblioteka Cyfrowa, domena publiczna).

1. Europa recens descripta, Willem Janszoon Blaeu (1571–1638), éd. Theatrum Orbis Terrarum 1644–1655, gravure sur cuivre, colorée à la main (Śląska Biblioteka Cyfrowa, domaine public).

Na bordiurze w górnej części mapy znajdują się widoki na Amsterdam, Pragę, Konstantynopol, Wenecję, Rzym, Paryż, Londyn, Toledo i Lizbonę, po prawej i lewej stronie mapy przedstawiono Europejczyków w «typowych» dla nich strojach – po lewej: Anglicy, Francuzi, mieszkańcy Niderlandów, Kastyljczycy i Wenecjanie, po prawej: Niemcy, Węgrzy, Czesi, Polacy i Grecy. Na Oceanie Atlantyckim Blaeu umieścił okręty, morskiego potwora i boga Posejdona, na wodach Morza Śródziemnego rozgrywa się bitwa, Rosja skojarzyła się autorowi z niedźwiedziami, a Afryka Północna z lwami.

Sur la bordure supérieure de la carte on trouve les vues d'Amsterdam, Prague, Constantinople, Venise, Rome, Paris, Londres, Tolède et de Lisbonne. Les côtés droit et gauche de la carte représentent des Européens en leurs costumes «typiques» : à gauche des Anglais, des Français, des habitants des Pays-Bas, des Castillans et des Vénitiens, à droite des Allemands, des Hongrois, des Tchèques, des Polonais et des Grecs. Sur l'Océan Atlantique, Blaeu a placé des navires, un monstre marin et le dieu Poséidon, sur les eaux de la Méditerranée se déroule une bataille, la Russie a fait penser à l'ours, et l'Afrique du Nord aux lions.

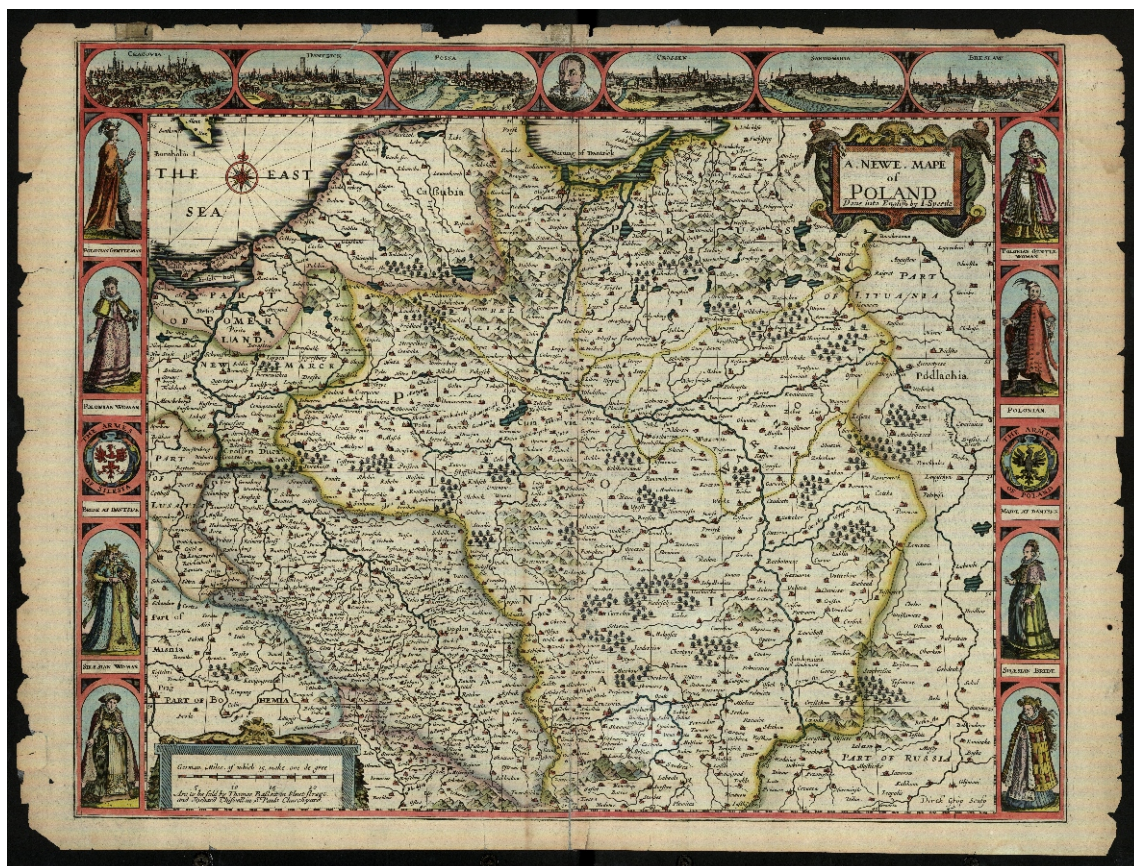

3. Estats de la Couronne de Pologne, Alexis Hubert Jaillot (ca 1632–1712), wyd. Amsterdam Pierre Mortier 1696, miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

3. Estats de la Couronne de Pologne, Alexis Hubert Jaillot (ca 1632–1712), éd. Amsterdam Pierre Mortier 1696, gravure sur cuivre (Biblioteka Narodowa, domaine public).

4. Neve mape of Poland, John Speed (1552?–1629), wyd. Londyn Thomas Basset, Richard Chiswell 1676, miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

4. New mape of Poland, John Speed (1552?–1629), éd. Londres Thomas Basset, Richard Chiswell 1676, gravure sur cuivre (Biblioteka Narodowa, domaine public).

Na bordiurze w górnej części mapy przedstawiono miasta Kraków, Gdańsk, Poznań, Krosno, Sandomierz i Wrocław, które rozdzielono portretem Zygmunta III Wazy, po prawej i po lewej stronie umieszczono postaci – z lewej polskiego szlachcica, Polkę, młodą gdańszczankę i Ślązaczkę rozdzielone herbem Śląska, z prawej polską szlachciankę, Polaka, gdańszczankę w stroju panięńskim oraz młodą Ślązaczkę rozdzielone herbem Polski.

La bordure supérieure de la carte représente les vues des villes de Cracovie, Gdańsk, Poznań, Krosno, Sandomierz et Wrocław, au milieu desquelles se trouve un portrait de Sigismund III de la dynastie Vasa, les bordures droite et gauche représentent des personnages: à gauche un noble polonais, une Polonaise, une jeune habitante de Gdańsk et une silésienne, avec l'armoiries de Silésie au milieu, à droite une noble polonaise, un Polonais, une habitante de Gdańsk en tenue de jeune fille et une jeune silésienne, avec l'armoiries de Pologne au milieu.

5. Tractuum Borussiae, circa Gedanum et Elbingam [Gdańsk, Elbląg, Żuławy Wiślane], Olof Hansson Örnehufvud (1600–1644), wyd. Amsterdam Jan Jansson 1645, miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

5. Tractuum Borussiae, circa Gedanum et Elbingam, Olof Hansson Örnehufvud (1600–1644), éd. Amsterdam Jan Jansson 1645, gravure sur cuivre (Biblioteka Narodowa, domaine public).

«Jeśli chodzi o stroje, jadło i napoje mieszczanie są dość rozrzutni, a szczególnie upodobali sobie wina reńskie; mięsa i ryby, za wyjątkiem potraw smażonych, mocno przyprawiają korzeniami i czosnkiem». (Germanus Adlerhold, Das Höchst–gepriesene Preussen, Frankfurt, Lipsk 1704, s. 595–596).

«En ce qui concerne les vêtements, la nourriture et les boissons, les bourgeois sont assez prodigues, ils ont un goût particulier pour les vins du Rhin; leurs plats de viande et de poisson sont généreusement assaisonnés d'ail et d'épices, à l'exception des plats frits». (Germanus Adlerhold, Das Höchst–gepriesene Preussen, Frankfurt, Leipzig 1704, p. 595–596).

6. Panorama Gdańska, Franz Hogenberg (ca 1540–ca 1590), wyd. Georg Braun 1573, akwaforta miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

6. Panorama de Gdańsk, Franz Hogenberg (ca 1540–ca 1590), éd. Georg Braun 1573, gravure sur cuivre: eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

«[Gdańsk] jest to miasto, które przewyższa najwspanialsze, najmocniejsze, najbogatsze miasta Europy i góruje nad nimi pod względem ożywionego handlu; jest też magazynem zbożowym Polski. Ziarno trafia do miasta Wisłą i rozwożone jest następnie prawie po całej Europie. Port wygląda niezwykle imponująco, a bronią go cztery forty, z których każdy mógłby stawić czoło atakowi wrogiej floty. [...] Pochwała ta padła z ust obcokrajowca, do tego Francuza, którzy z obrzydzeniem patrzą na wszystko, co znajduje się poza granicami ich kraju, więc tym bardziej można dać wiarę temu wszystkiemu, co zostało powiedziane na temat Gdańska». (Germanus Adlerhold, Das Höchst-gepriesene Preussen, Frankfurt, Lipsk 1704, s. 561–562).

«[Gdańsk] est une ville qui avec son commerce animé surpasse les villes les plus splendides, les plus fortes et les plus riches de l'Europe, c'est également un entrepôt de blé de Pologne. Les grains arrivés par la Vistule sont ensuite transportés sur presque toute l'Europe. Le port très impressionnant est défendu par quatre forts, dont chacun pourrait faire face à l'attaque d'une flotte ennemie. [...] Cet éloge de Gdańsk est d'autant plus crédible qu'il fut formulé par un étranger, un Français, et les Français sont dégoûtés de tout ce qui est en dehors de leur propre pays». (Germanus Adlerhold, Das Höchst-gepriesene Preussen, Frankfurt, Leipzig 1704, p. 561–562).

7. Panorama Warszawy, Abraham Hogenberg (fl. 1608–post 1653), wyd. Georg Braun 1618, akwaforta miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

7. Le panorama de Varsovie, Abraham Hogenberg (fl. 1608–post 1653), éd. Georg Braun 1618, gravure sur cuivre: eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

8. Widok Warszawy od strony Pragi, Bernardo Bellotto zw. Canaletto (1721–1780), 1770, olej na płótnie (Wikimedia Commons, domena publiczna).

8. La vue de Varsovie du côté de Prague, Bernardo Bellotto dit Canaletto (1721–1780), 1770, huile sur toile (Wikimedia Commons, domaine public).

9. Panorama Krakowa, Hartmann Schedel (1440–1514), wyd. Norymberga 1493, drzeworyt (Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, domena publiczna).

9. Le panorama de Cracovie, Hartmann Schedel (1440–1514), éd. Nuremberg 1493, gravure sur bois (Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, domaine public).

W trasie czyli... i na równej drodze kark skrócić można En route, soit... on peut se casser le cou même sur la bonne route

Wjeżdżający do Polski podróżnicy ostrzegali się wzajemnie o złym stanie dróg, źle zaopatrzonych gospodach, pisali o chłopach bardzo źle traktowanych przez szlachtę. Wszystko to znamy z literatury apodemicznej, łącznie z przysłowiowym łóżkiem, które należy zabrać ze sobą do Polski, ponieważ nawet najbardziej gościnni szlachcic zaproponuje gościowi w najlepszym wypadku wiązkę siana lub słomy w charakterze posłania. Tego rodzaju krytyka znana i uprawiana była przede wszystkim przez przedstawicieli sąsiadujących i konkurujących z sobą krajów europejskich. Dodatkową trudność stanowił obcy język, co tylko potęgowało poczucie obcości, szczególnie u tych, którzy nie podróżowali wiele. Ratunkiem w krainie obcych dźwięków nierzadko okazywała się łacina. Liczni podróżnicy po Polsce lojalnie podkreślali jej stosunkowo dobrą znajomość u ludzi wykształconych.

Europa cywilizowana w ujęciu XVII-wiecznych podróżników kończy się na Wiśle, ewentualnie patrząc od północnego zachodu na trasie do Gdańska w okolicach Słupska i Bytowa. Kaszuby to już kraj obcy, a ożywienie podróżnych i oddech ulgi powoduje widok Gdańska.

Relacje XVII i XVIII wieku o tyle nie różnią się od siebie, że zawierają typowe narzekania na poziom usług przydrożnych zajazdów, wiejskich karczem, na stan dróg. Przebija się w nich wrażenie wszechobecnej biedy,

Les voyageurs venant en Pologne prévenaient les autres du mauvais état des routes, des auberges mal approvisionnées et des paysans mal traités par les nobles. Nous connaissons ces difficultés de la littérature des voyages qui signale aussi le fameux problème de lit à apporter car en mettant les choses au mieux, un noble même le plus accueillant allait proposer à son hôte seulement une botte de foin ou de paille comme litière. Cette critique était connue et pratiquée en Europe, principalement par les représentants des pays européens voisins et concurrents. Une autre difficulté était une langue étrangère qui ne faisait qu'intensifier le sentiment de dépaysement, en particulier chez les gens qui ne voyageaient pas beaucoup. Dans ce pays de sons étrangers c'était souvent le latin qui venait en aide. De nombreux voyageurs venant en Pologne soulignaient une bonne connaissance du latin parmi les gens cultivés.

L'Europe civilisée vue par les voyageurs du XVIIe siècle se termine sur la Vistule, éventuellement en regardant du nord-ouest sur la route de Gdańsk aux environs de Słupsk et Bytów. La région de Cachoubies est déjà considérée comme pays étranger et la vue de Gdańsk évoque un souffle de soulagement et anime les voyageurs.

Les récits de voyages des XVIIe et XVIIIe siècles ne diffèrent pas les uns des autres dans la mesure où ils contiennent des plaintes typiques sur la

brudu, opisy noclegu pod jednym dachem ze zwierzętami. O ile dla Daniela Chodowieckiego podróż przez Kaszuby do matki w Gdańsku jest rodzajem wyprawy sentymentalnej a więc i dystans do kaszubskiej biedy jest powiązany ze współczuciem dla mieszkańców regionu, o tyle u Johanna Wendela Bardiliego (1676–1740), nomen omen duchownego, czytelnik trafia na pełne złośliwości opisy tej krainy i trasy przez Gdańsk na południe w kierunku Warszawy:

«Do picia używają smołowanych od wewnątrz dzbanów i szkła, jakiego chłopcy w Niemczech używają do oświetlania stajni. Napitek to słabe mętne piwo, podawane w szklanicach z grubego ciemnego szkła, aby nie widać było w nich brudu».

Pod koniec XVIII wieku, kiedy stabilizują się korporacje aptekarzy, podróżni polecają sobie nocleg u takiego właśnie gospodarza, który na Pomorzu oferuje nie tylko znakomitą gęś, szynkę i likier, ale zabawi także rozmową na poziomie. Z możliwości takiej korzystają zarówno autor przewodników Johann Christian Fick, jak i Daniel Chodowiecki.

qualité des services des auberges de route, des tavernes de campagne et sur l'état des routes. Ils sont tous chargés d'impressions de pauvreté omniprésente, de saleté, de descriptions de nuits passés avec des animaux sous le même toit. Autant que pour Daniel Chodowiecki son voyage, par les Cachoubies pour aller voir sa mère à Gdańsk, a un caractère plutôt sentimental et son impression de pauvreté de la région est mélangée avec une empathie pour la population locale, autant dans les textes de Johann Wendel Bardili (1676–1740), prêtre par hasard, le lecteur trouve des réflexions malicieuses dans ses descriptions de cette région et de la route par Gdańsk vers le sud à Varsovie:

«Pour boire, ils utilisent des pots et des verres goudronnés à l'intérieur, pareils à ceux que les paysans allemands utilisent pour éclairer leurs écuries. Comme boisson, on propose une bière légère et trouble, servie dans des verres épais et sombres, pour camoufler la saleté qui est dedans».

Depuis 1703, Bardili accompagnait le jeune prince Maximilian Emanuel von Wurtemberg dans son voyage pour maîtriser l'art de la guerre. Pour le jeune prince, l'expédition à Podole et puis les batailles au service de la Suède se sont terminés par sa mort tragique à l'âge de 21 ans, tandis que Bardili a publié plus tard ses notes, y compris ses impressions du voyage à travers de vastes régions de la République de Pologne.

A la fin du XVIIIe siècle, lorsque les corporations de pharmaciens se stabilisent, les voyageurs se recommandent l'hébergement chez un tel patron qui en Poméranie offre non seulement de l'oie, du jambon et du

liqueur excellents, mais pourra aussi faire de la conversation de qualité avec ses hôtes. Une telle opportunité se prête aussi bien à l'historien allemand, géographe, professeur d'anglais et auteur de plusieurs éditions de guides de voyages bien vendues Johann Christian Fick (1763–1821) et qu'à Daniel Chodowiecki (1726–1801), né à Gdańsk, résidant à Berlin, artiste et auteur des illustrations de son voyage à Gdańsk fait après de nombreuses années d'absence.

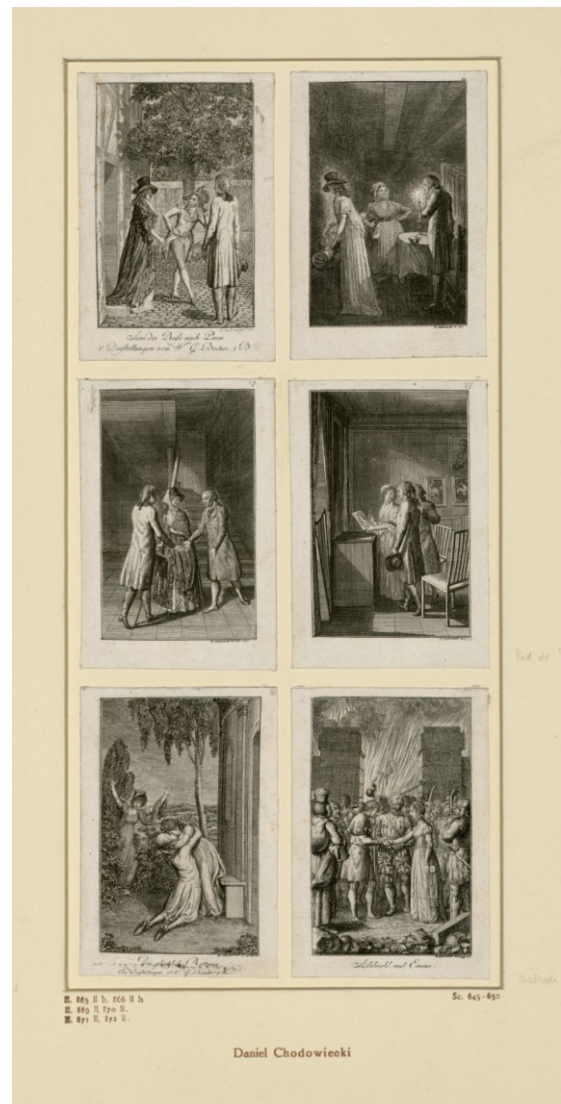

1. W podróży, Daniel Chodowiecki (1726–1801), ilustracja do «Fantasieen auf einer Reise durch Gegenden des Friedens» Johann Ludwig Ewald, wyd. Hannover 1799, akwaforta (Muzeum Narodowe w Gdańsku).

1. En voyage, Daniel Chodowiecki (1726–1801), illustration pour «Fantasieen auf einer Reise durch Gegenden des Friedens» Johann Ludwig Ewald, éd. Hanovre 1799, eau-forte (Muzeum Narodowe w Gdańsku).

2. Podróż do Paryża, Daniel Chodowiecki (1726–1801), ilustracja do «Almanach und Taschenbuch zum geselligen Vergnügen», wyd. Lipsk 1799, akwaforta (Muzeum Narodowe w Gdańsku).

2. Le voyage à Paris, Daniel Chodowiecki (1726–1801), illustration pour «Almanach und Taschenbuch zum geselligen Vergnügen», éd. Leipzig 1799, eau-forte (Muzeum Narodowe w Gdańsku).

3-4. Postój jeźdźców na tle krajobrazu, 2. poł. XVII, Philips Wouwerman – naśladowca, olej, drewno (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, fot. A. Indyk).

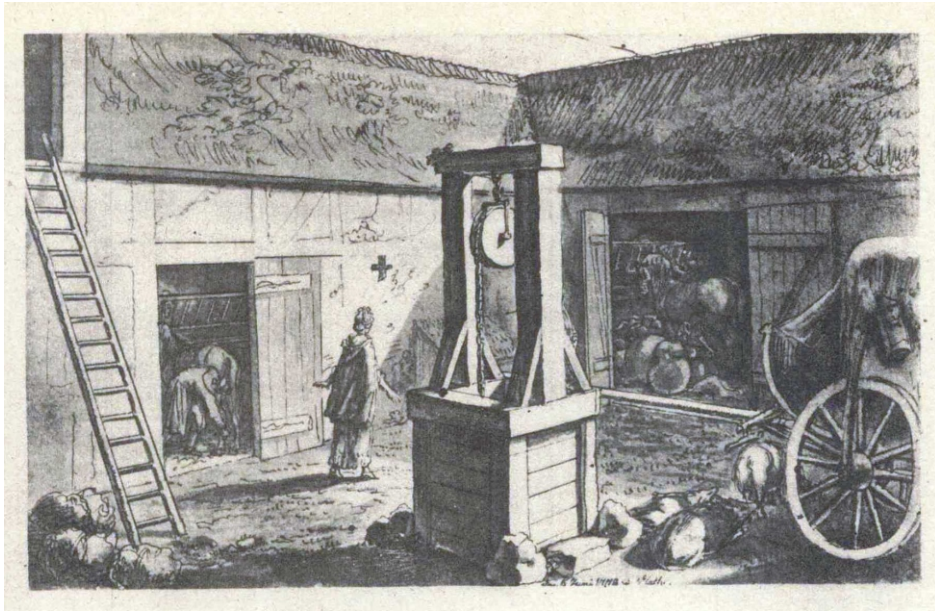

3-4. La halte des cavaliers dans un paysage, 2e moitié du XVIIe siècle, suiveur de Philips Wouwerman, huile sur le bois (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, photo A. Indyk).

5. Jeźdźcy u starych ruin, ca 1665–1670, Roelof van Vries, drewno, olej (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, fot. Z. Reszka).

5. Cavaliers près de vieilles ruines, ca 1665–1670, Roelof van Vries, huile sur le bois (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, photo Z. Reszka).

6. Postój 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

6. Une halte 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

7. Podróż artysty do Drezna w czerwcu 1789, Daniel Chodowiecki (1726–1801), wyd. Berlin (?) 1795, akwaforta (Muzeum Narodowe w Gdańsku).

7. Le voyage de l'artiste à Dresde en juin 1789, Daniel Chodowiecki (1726–1801), éd. Berlin (?) 1795, eau-forte (Muzeum Narodowe w Gdańsku).

8. Karczma, Kazimierz Żwan (1792–1858), powst. 1818, litografia dwubarwna (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

8. Une auberge, Kazimierz Żwan (1792–1858), lithographie bicolore de 1818 (Biblioteka Narodowa, domaine public).

9. Przed karczmą, ca 1666, Hendrick de Meijer, olej, drewno (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, fot. W. Holnicki).

9. Devant l'auberge, ca 1666, Hendrick de Meijer, huile sur le bois (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, photo W. Holnicki).

«Owe gospody, czy raczej długie stajnie, są w całości zbudowane z drewna i pokryte słomą. Wewnątrz nie ma żadnych mebli ani okien, światło wpada więc przez dziury, które zrobiły wiatr i pogoda lub przez przerwy między źle zbitymi deskami. W najdalszej izbie stoi piec, ale przez muchy, pchły i pluskwy oraz ze względu na szkodliwe opary nikt nie może tam długo wytrzymać. Nawet gdyby gdzieś znalazło się małe okienko, to i tak nigdy nie jest ono otwierane, choćby było nieznośnie gorąco». (Paul Jacob Marperger, *Vollständiges Küch- und Keller-* Dictionarium, Hamburg 1717, s. 926–927).

«Ces tavernes, ou plutôt de longues écuries, sont entièrement construites en bois et recouvertes de paille. A l'intérieur il n'y ni meubles ni fenêtres, la lumière passe à travers des trous faits par le vent et les intempéries ou les fentes entre les planches mal fixées. Dans la pièce la plus éloignée, il y a une poêle, mais personne ne peut y tenir longtemps à cause de mouches, de puces et de punaises de lit et en raison de fumées nocives. Si on trouvait une petite fenêtre, elle n'est jamais ouverte, même s'il faisait une chaleur insupportable». (Paul Jacob Marperger, *Vollständiges Küch- und Keller-* Dictionarium, Hamburg 1717, pp. 926–927).

10. Podróż Pani Paskowej, Antoni Zaleski, [w:] Jerzy Laskarys, Przygody Jana Chryzostoma Paska według jego pamiętników, wyd. Warszawa 1882 (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

10. Le voyage de Madame Pasek, Antoni Zaleski, [dans:] Jerzy Laskarys, Przygody Jana Chryzostoma Paska według jego pamiętników, éd. Varsovie 1882 (Biblioteka Narodowa, domaine public).

11. Gospoda kaszubska 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

11. Une auberge de Cachoubies 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

12. W gospodzie 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

12. Dans une auberge 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

13. Zmagania z niepokodą 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

13. Face aux intempéries 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

14. Kaszubskie chłopki chcą oddać podróżnym trzyletnie dziecko 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

14. Des paysannes de Cachoubies veulent donner aux voyageurs un enfant de trois ans 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

«9 czerwca 1773. Wstałem o 4, nakarmiłem konia i o wpół do szóstej wyjechałem w kierunku Słupska. Piękne, duże, ludne miasto, ożywiony handel. Jest tu wiele dużych kościołów, mieszkańcy to mili ludzie. [...] Po przejechaniu jeszcze przez wiele wsi trafiłem do Łupawy. Po drodze zatrzymałem się w kaszubskiej wsi, w której nie było ani owsa, ani żadnego ziarna, ani chleba. Dopiero po moich usilnych prośbach kobieta przyniosła mi kawałek chleba. Bieda tutaj wielka, ale mimo to dostałem trochę siana, które jednak nie było dobre». (Daniel Chodowieckis Künstlerfahrt nach Danzig im Jahre 1773, wyd. Willibald Franke, Berlin 1919).

«Le 9 juin 1773, je me suis levé à 4 heures, j'ai donné à manger au cheval et à six heures et demie, je suis parti vers Słupsk. Une belle, grande, ville, bien peuplée, avec un commerce florissant. Il y a beaucoup de grandes églises, les habitants sont agréables [...] Après avoir traversé de nombreux villages, je suis arrivé à Łupawa. Sur le chemin je me suis arrêté dans un village cachoube où il n'y avait ni avoine ni grain ni pain. J'ai dû insister pour me faire apporter un morceau de pain. La pauvreté y est énorme, mais j'ai eu un peu de foin, qui pourtant n'était pas bon». (Daniel Chodowieckis Künstlerfahrt nach Danzig im Jahre 1773, éd. Willibald Franke, Berlin 1919).

Czytanie jest podróżą – rozwój literatury apodemicznej La lecture est un voyage – développement de la littérature des voyages

Zadziwia fakt, jak szybko po wynalezieniu druku przez Gutenberga rozwija się literatura apodemiczna odpowiadająca na pytanie o sztukę podróżowania. Jak podróżować, co zwiedzać, jak przygotowywać się do podróży, te kwestie zajmowały podróżnych w XVII i XVIII wieku. Okazuje się, że możliwości dla ludzi zasobnych było wiele: od podręczników do nauki języków obcych, po pisane na zamówienie opisy z cennymi uwagami dotyczącymi bezpieczeństwa w podróży, higieny, sposobu odżywiania się, specyfiki kraju, stosunków wyznaniowych czy lokalnych obyczajów dnia codziennego. Studiując relacje z Polski musimy się upewnić, kim był ich autor, czy rzeczywiście był w Polsce, czy korzystał z publikacji innych i stworzył jedynie kolejną kompilację. Znakomicie sprzedawały się wydawnictwa autorów francuskich i włoskich, które szybko tłumaczono na język niemiecki. Relacje Francuzów w XVII wieku różnią się znacznie od niemieckich wrażeniami estetycznymi, wyrażanymi dosadnie emocjami. Bedekery tego okresu wydawane w Niemczech, tzw. Reyssbüchlein, zawierają skrócone informacje o miastach europejskich, często w porządku alfabetycznym wymieniając godne uwagi obiekty, czasem polecając np. możliwości noclegowe.

Il est étonnant de voir la rapidité avec laquelle la littérature des voyages se développe après l'invention de l'impression par Gutenberg. Elle renseigne sur l'art de voyage. Comment voyager, quoi visiter, comment se préparer pour le voyage; ces questions préoccupaient les voyageurs aux XVIIe et XVIIIe siècles. Pour les gens aisés des possibilités s'avéraient nombreuses: des manuels de langues étrangères jusqu'aux descriptions écrites «sur mesure» contenant des commentaires précieux sur la sécurité, l'hygiène, l'alimentation, la spécificité de chaque pays, les religions et les coutumes locales de la vie quotidienne. En étudiant des relations de voyage en Pologne, nous devons voir l'auteur, s'assurer s'il était bien venu en Pologne ou s'il avait seulement consulté des publications d'autres voyageurs et en avait fait juste une compilation. Les publications des auteurs français et italiens, rapidement traduites en allemand, se vendaient très bien. Les récits de voyages des voyageurs français au XVIIe siècle diffèrent des récits des voyageurs allemands au niveau des impressions esthétiques et des émotions exprimées en toute pertinence. Les guides Baedeker publiés en Allemagne (dits Reyssbüchlein) contiennent des informations signalétiques sur les villes européennes, souvent avec une liste des édifices à visiter en ordre alphabétique, parfois avec des recommandations de lieux d'hébergement.

1. Erasmus Francisci, Der blutig-lang-gereizte / endlich aber Sieghafft-entzündte / Adler-Blitz / Wider den G l a n t z d e ß barbarischen Sebels / und Mord-Brandes, Nürnberg 1684 (M ü n c h e n e r Digitalisierungs-

zentrum, Bayerische Staatsbibliothek München).

2. François-Louis de Bourbon-Conti, Träumende Gedancken im Closter Olive, Danzig 1697.

3. Paul Ludolf Berckenmeyer, Vermehrter Curieuser Antiquarius, Das ist: Allerhand auserlesene Geographische und Historische Merckwürdigkeiten / so in d e n e n Europaeischen Ländern zu f i n d e n , Hamburg 1712 (Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek München).

4. Neuligst eröffnetes Polnisches Staats-Cabinet / Oder Eigentliche Beschreibung der Merckwürdigkeiten / so sich von langen Zeiten her in diesem Königreiche zugetragen, Köln 1698.

5. Eygentlich / Gewiß Vnd Warhafftige Zeitung / von der vermessenem / vnn freventlichen That / eines verwegenen Bößwichts / Namens

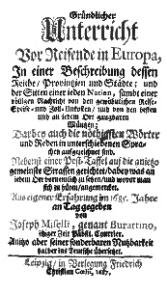
Bicharsky / welcher Ihr Königliche Mayestät in Polen den 15. Nouembr. 1620. mit zweyen Streichen verwundet, s.l. 1621.

6. Paul Ludolf Berckenmeyer, Geographische Fragen / Worinnen Die nohtwendigsten Stücke Der Erd-Beschreibung, Hamburg 1708 (DFGVewer, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt).

7. Martin Zeiller, Anderte Beschreibung deß Königreichs Polen / und Groß-hertzogthums Litauen, Ulm 1657.

8. Giuseppe Miselli, Gründlicher Unterricht Vor Reisende in Europa, In einer Beschreibung dessen Reiche / Provintzien und Städte, Leipzig 1687 (Wolfenbütteler Digitale Bibliothek, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel).

9. Martin Zeiller, Fidus Achates, Oder Getreuer Reisefert, Ulm 1653.

10. Martin Zeiller, Itinerarivm Germaniae et Regnorum Vicinorum Cum Iconibus Civitatum, Amstelodami 1658.

11. Paul Jacob Marperger, Mentor, Oder deß reisenden Telemachi Kluger Hofmeister, Dresden 1724.

12. Daniel Wintzenberger, Wegweiser / oder Reyse Büchlein / Von der Stad Dreszden aus / der fürnemsten Wege vn strassen durch gantz Deudschland / in viel andere Städte vnd anstossende Königreiche / Herrschafften vnd vmbliegende Lender, Dresden 1597.

13. Sigismund Friedrich Wartmann, Poloniae Suspirantis Continuatio Ulterior, s.l. 1658.

14. Christian Juncker, Curieuser Geschichts-Calender / Darinnen Die merckwürdigsten Geschichte des Königreichs Polen und Groß-Hertzogthumbs Litthauen, Leipzig 1698.

15. Gedoppelter Polnischer Sack-Spiegel, oder Merckwürdige Vorbildung des Ehemahl- und Dermahligen Zustandes in Polen, Frankfurt und Leipzig 1734 (Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek München).

16. Christoph Johann Hartknoch, Republica Polonica, Jena 1678 (Elbląska Biblioteka Cyfrowa).

17. Martin Meyer, Europäische Geschichts-Erzählung, Frankfurt 1660.

18. Polnischer Staat: Oder Eigentliche Beschreibung Des Königreichs Polen / Und des Großherzogthums Lithauen, Köln 1697.

19. Paul Jacob Marperger, Der Seinem Stand und Profession nach Wohl-Unterriesene Passagier, Dresden 1724 (Wolfenbütteler Digitale Bibliothek, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel).

20. Martin Lipenius, Bibliotheca Realis Philosophica Omnium Materialium, Frankfurt/M. 1682.

21. Melchior Balthasar Kupfferschmid, Chronica, Das ist / Kurtz-verfaste Geschicht-Beschreibung / was sich von Anfang der Welt ... zugetragen, Frankfurt/M. 1668.

22. Respublica Sine Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, 1627.

23. Polnischer Cedern-Hayn / Das ist Kurtz-gefaste / doch ausführliche Beschreibung des Königreichs Polen, Breslau 1698.

24. Eberhard Rudolph Rothen, Memorabilia Europae, Oder Denckwürdigste Sachen / Welche Ein Curioser Reysender in den fürnehmsten Städten / Schlössern / rc. Europae heutiges tages zu observiren hat, Ulm 1712.

25. Beauplan, Guillaume le Vasseur de (ca 1600-1675), Nova totius Regni Poloniae Magnae Ducatus Lithuaniae cum suis palatinatibus ac confiniis, Amstelodami ante 1661 (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

26. Christian Möler, Reyßkunst, Frankfurt 1615.

27. Nikolaus Volckmar, Vierzig Dialogi, Oder Nützliche Arten zu reden, Elbing 1676 (Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek München).

28. Pater Berndt, Der verkappte und bey nahe ertappte Spion. Oder: Wunderliche Begebenheiten Des Printzen Conty, Oliva 1697.

29. Johannes Tröster, Polnisches Adler-Nest / Das ist: Kurtzgefaßte doch Außführliche Geschicht-Beschreibung des Königreichs Polen, Nürnberg 1666.

30. Polnischer Mercurius, Das ist: Kurtze und deutliche Nachricht / von alle demjenigen / was in Polen / vor / in und nach der Wahl Ihre Majestät des itzigen Königs fürgegangen ist, Breslau 1697 (DFG Vieweg, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt).

32. Die Vornehmst Europaeischen Reisen / wie solche durch Teutschland / Franckreich / Italien / Dännemarck und Schweden, Hamburg 1703.

33. Johann Heinrich Seyfried, Poliologia, Das ist: Beschreibung Aller berühmten Städte in der gantzen Welt, Sulzbach 1683 (Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek München).

31. Gottfried Schultze, Neu-augirte Welt-Beschreibung, Frankfurt/M. 1673.

Opis Polski pióra Gaspard de Tende sieur d'Hauteville («Relation historique de la Pologne», 1686, Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek München), ważnej postaci francuskiego dworu Ludwika Marii i Jana Kazimierza, należy do najciekawszych z dzieł poświęconych Rzeczypospolitej XVII wieku. Autor przebywał w Polsce na tyle długo, że, nie tracąc świeżości spojrzenia gościa i podróżnika, mógł przedstawić polskie realia z prawdziwym znanstwem tematu, w sposób szczegółowy i zniuansowany. Jego dzieło zostało przetłumaczone na wiele języków, a zaczerpnięte z niego cytaty, anegdoty i opinie weszły do kanonu wiedzy o Rzeczypospolitej.

«Le voyageur françois, ou La connoissance de l'ancien et du nouveau monde», Paris 1765–1795 (Podróżnik francuski, czyli poznanie starego i nowego świata; Gallica – Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France) to ogromne wydawnictwo poświęcone opisom różnych kontynentów i krajów. Poszczególne tomy to kompilacje fragmentów z relacji podróżników, dzieł historycznych i opisów egzotycznych obyczajów. Rozmach i systematyczny charakter wydawnictwa zapewnił mu ogromny sukces. Opisy poszczególnych krajów były wykorzystywane jako przewodniki dla podróżnych, podręczne kompendium wiedzy dla polityków, wojskowych i kupców. Ze względu na rolę języka francuskiego w XVIII wieku wydawnictwo było powszechnie znane i używane przez przedstawicieli elit w całej Europie i poza nią.

La description de la Pologne de Gaspard de Tende sieur d'Hauteville («Relation historique de la Pologne», 1686, Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek München), grand personnage de la cour française de Marie–Louise et de Jean–Casimir, compte parmi les plus intéressants ouvrages consacrés à la République de Pologne du XVIIe siècle. Son auteur a vécu en Pologne si longtemps que sans perdre la fraîcheur du regard de visiteur et de voyageur, il se montrait comme un vrai connaisseur de la réalité polonaise, présentée de façon détaillée et nuancée. Son ouvrage a été traduit en plusieurs langues et plusieurs de ces citations, anecdotes et opinions font partie du canon de connaissances de la République de Pologne.

«Le voyageur françois, ou La connoissance de l'ancien et du nouveau monde», Paris 1765–1795 (Gallica – Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France) est une grande édition consacrée à la description de différents continents et pays. Les volumes particuliers sont des compilations des fragments de relations des voyageurs, d'ouvrages historiques et de descriptions de coutumes exotiques. L'élan et le caractère systématique de cette édition était à l'origine de son énorme succès. Les descriptions des pays étaient utilisées par les voyageurs comme guides, par les politiciens, les militaires et les commerçants comme recueil de connaissances. Vu le rôle de la langue française au XVIIIe siècle, l'édition était largement connue et utilisée par les représentants des élites en toute l'Europe et au-delà.

**RELATION
HISTORIQUE
DE
LA POLOGNE.**

*CONTENANT
Le pouvoir de ses Rois, leur élection,
& leur Couronnement, les privileges
de la Noblesse; la Religion, la Jus-
tice, les mœurs & les inclinations
des Polonois; avec plusieurs actions
remarquables.*

Par le Sieur DE HAUTEVILLE.

A PARIS,
Chez JACQUES VILLERY, rue
de la Vieille Bouderie, à
l'Étoile d'or.
M. DC. XCVII.
AVEC PRIVILEGE DU ROY.

**LE
VOYAGEUR
FRANÇOIS,
OU
LA CONNOISSANCE
DE L'ANCIEN
ET DU NOUVEAU MONDE;
VOYAGE DE FRANCE,**

Mis au jour par Monsieur D***.
TOME XXXIV.
Prix, 3 liv. relié.
A PARIS,
Chez MOUTARD, Imprimeur-Libraire, rue des
Mathurins, Hôtel de Clugny.
M. DCC. XCI.
Avec Approbation, & Privilège du Roi.

Dwór polski, dwór francuski La Cour polonaise, la cour française

Mówiąc o francuskich wpływach na warszawskim dworze myślimy i o żonie Jana III Sobieskiego, popularnej Marysieńce, i o Ludwice Marii Gonzadze, małżonce dwóch polskich królów z dynastii Wazów – Władysława IV i Jana Kazimierza. Nie wszystkich gości z Francji przyjmowano w Rzeczpospolitej równie ciepło.

Gdańsk witając Marię Ludwikę poziomem ceremoniału i wysokością poniesionych nakładów finansowych demonstrował, jak ważnego gościa wita w swoich bramach. Z zupełnie innym przyjęciem spotkał się Franciszek Ludwik Boubon, ksiązę Conti, który jako kandydat do polskiej korony przybył do Gdańska we wrześniu 1697 roku. Jemu zezwolono zaledwie na udział w mszy, po czym gdańszczanie rozpetali coś, co dzisiaj nazwalibyśmy wojną medialną. Pretendentowi do tronu oraz Jeanowi Barthowi, dowódcy eskadry okrętów, na czele których Conti przybył do Gdańska, poświęcono całą serię pism ulotnych, karykatur i prześmiewczych wierszy, które najlepiej przeczytać w oryginale. Tłumaczenie mogłoby doprowadzić do podejrzenia o uchybienie dobrym obyczajom.

Dwór polski i francuski to ludzie je reprezentujący, moda wprowadzana przez nich w różnej postaci – od strojów poprzez kuchnię, to obyczaje tolerowane bądź zwalczane przez ksenofobicznie nastawioną część szlachty. W końcu to opisy Rzeczpospolitej sporządzone przez

En parlant de l'influence française sur la cour royale de Varsovie, on pense au roi Jean III Sobieski et à son épouse Marie Casimire dite Marysienka et à Louise–Marie de Gonzague–Nevers, épouse de deux rois de Pologne de la dynastie Vasa: Ladislas IV et Jean Casimir. La République ne réservait pas d'accueil chaleureux à tous les visiteurs venant de France. Saluant la bienvenue à Louise–Marie, avec une cérémonie splendide et de grandes dépenses financières Gdańsk voulait souligner l'importance de cette visite. Un autre accueil fut réservé à François–Louis de Bourbon–Conti, venu à Gdańsk en tant que candidat à la couronne polonaise en septembre 1697. Il a à peine reçu la permission de participer à une messe, après laquelle les citoyens de Gdańsk ont déclenché une sorte de guerre de l'information, comme on dirait aujourd'hui. Toute une série d'écrits éphémères, de caricatures et de poèmes moqueurs ont été consacrés au candidat au trône et à Jean Barth, commandant de l'escadron de navires. Il serait mieux de les lire en version originale car en traduisant on risquerait d'être soupçonné de pécher contre les bonnes mœurs.

La cour polonaise et la cour française ce sont les gens qui les représentent, la mode qu'ils introduisent sous formes diverses – en passant par les costumes jusqu'à la cuisine, les coutumes tolérées ou combattues par une partie xénophobe de la noblesse. Enfin, ce sont aussi des

Francuzów podróżujących po kraju w celach poznawczych bądź w misjach dyplomatycznych.

descriptions de la Pologne rédigées par les Français, qui viennent en Pologne pour connaître le pays ou avec des missions diplomatiques. Ils sont proches de la cour royale ou travaillent pour la cour. On trouve parmi ces voyageurs: Charles Ogier, Jean-François Regnard, Gaspard de Tende (connus sous le pseudonyme de Sieur d'Hauteville) et Michel-David La Bizardiere.

1. Jan III Sobieski na koniu, 1685–1696, autor nieznany, olej, płótno (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, fot. Z. Reszka).

1. Portrait équestre de Jean III Sobieski, 1685–1696, auteur inconnu, huile sur toile (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, photo Z. Reszka).

2. Maria Kazimiera Sobieska na koniu, 1685–1696, malarz dworski z kręgu dworu Jana III, olej, płótno (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, fot. Z. Reszka).

2. Portrait équestre de Marie Casimire Sobieska, 1685–1696, peintre de la cour de Jean III, huile sur toile (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, photo Z. Reszka).

3. Jan III Sobieski z rodziną, po 1693, malarz dworski z kręgu dworu Jana III olej, płótno (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, fot. Z. Reszka).

3. Jean III Sobieski avec sa famille, après 1693, un peintre de la cour royale de Jean III, huile sur toile (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, photo Z. Reszka).

4. Król Jan III Sobieski i wydra Robak Jana Chryzostoma Paska, Antoni Zaleski, [w:] Jerzy Laskarys, Przygody Jana Chryzostoma Paska według jego pamiętników, wyd. Warszawa 1882 (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

4. Le roi Jean III Sobieski et le loutre «Robak» de Jean Chryzostom Pasek, Anthony Zaleski, [dans:] Jerzy Laskarys, Przygody Jana Chryzostoma Paska według jego pamiętników, éd. Varsovie 1882 (Biblioteka Narodowa, domaine public).

5. Jan III Sobieski z rodziną z dedykacją dla kardynała Toussaint de Forbin 1693, Benoît Farjat (1646–1724), miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

5. Jean III Sobieski avec sa famille, avec une dédicace au cardinal Toussaint de Forbin 1693 Benoît Farjat (1646–1724), gravure sur cuivre (Biblioteka Narodowa, domaine public).

Na grafice przedstawiono od lewej: Konstantego Władysława Sobieskiego, Jakuba Ludwika Sobieskiego, w medalionie króla Jana III Sobieskiego, Aleksandra Benedykta Sobieskiego, królową Marię Kazimierę i Teresę Kunegundę Sobieską.

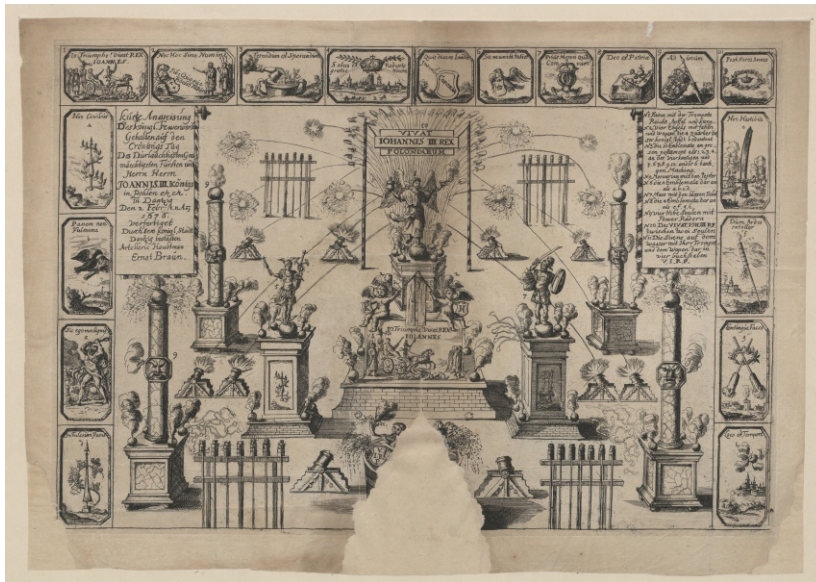
La gravure représente de gauche: Konstanty Władysław Sobieski, Jakub Ludwik Sobieski, en médaillon le roi Jean III

Sobieski, Aleksander Benedykt Sobieski, la reine Marie Casimire et Teresa Kunegunda Sobieska.

6. Alegoria zwycięstwa Jana III Sobieskiego w bitwie 1675 r. pod Lwowem, post 1674, C.S. Snopkiewicz, miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

6. L'allégorie de la victoire de Jean III Sobieski lors de la bataille de Lwów en 1675, post 1674, C.S. Snopkiewicz, gravure sur cuivre (Biblioteka Narodowa, domaine public).

7. Fajerwerk gdański z okazji koronacji Jana III Sobieskiego, 1676, miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

7. Le feu d'artifice de Gdańsk à l'occasion du couronnement de Jean III Sobieski, 1676, gravure sur cuivre (Biblioteka Narodowa, domaine public).

8. Portret symboliczny Jana III i Jana Kazimierza, 1721, akwaforta, miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

8. Portrait symbolique de Jean III et Jean-Casimir, 1721, eau-forte, gravure sur cuivre (Biblioteka Narodowa, domaine public).

9. Orszak królewski na tle krajobrazu, XVII w., Adam Frans van der Meulen, olej, płótno (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, fot. Z. Reszka).

9. La procession royale dans un paysage, XVIIe s., Adam Frans van der Meulen, huile sur toile (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, photo Z. Reszka).

10. Ludwika Maria Gonzaga królowa, po poł. XVII, szkoła francusko-flamandzka, olej, płótno (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, fot. Z. Reszka).

10. Reine Louise-Marie de Gonzague, après la première moitié du XVIIe siècle, école franco-flamande, huile sur toile (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, photo Z. Reszka).

11. Ludwika Maria Gonzaga i Henri Coiffier Ruzé d'Effiat de Cinq-Mars, Hippolyte Lecomte (1781–1857), wyd. Aumont Jean Pierre Marie Jazet 1836, akwaforta, mezzotinta, akwatinta (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

11. Louise-Marie de Gonzague et Henri Coiffier Ruzé d'Effiat de Cinq-Mars, Hippolyte Lecomte (1781–1857), éd. Aumont Jean Pierre Marie Jazet 1836, eau-forte, manière noire, aquatinte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

12. Francois Louis de Bourbon książę Conti, ca 1793, akwaforta miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

12. François Louis de Bourbon Prince Conti, ca 1793, gravure sur cuivre: eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

13. Strona tytułowa z «Der verkappte und bey nahe ertappte Spion Oder: Wunderliche Begebenheiten Des Printzen Conty, Welcher incognito in Mönchs=Kleidern Das Königreich Polen verkundschaftten wollen», wyd. Oliwa 1697 (Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek München).

13. La page titulaire de «Der verkappte und bey Nahe ertappt Spion Oder: Wunderlich Begebenheiten Des Printzen Conty, Welcher incognito dans Mönchs = Kleidern Das Königreich Polen verkundschaftten wollen», éd. Oliwa 1697 (Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek München).

Dwie Sarmacje Deux visions du Sarmatisme

Rzeczpospolita XVII i XVIII wieku ma w oczach obcych różne oblicza. To Sarmacja europejska, znajoma, posługująca się zrozumiałym językiem, zaskakująca piękną architekturą dużych miast i dworów, żyjąca według europejskich obyczajów, ale i Sarmacja egzotyczna poprzez ubiór i wygoloną głowę szlachcica z szablą, drewnianą zabudowę wielu miast, legendarne pijaństwo, które jakoby Polaków wyróżniało na tle innych narodów Europy.

To co nieznanne podróżnicy nierzadko kojarzą z czymś gorszym, stąd Polska na zachód od Wisły znajdowała szybszą akceptację, a ta na wschód od Warszawy budziła co najmniej obawy. Trudno się dziwić zwykłemu obywatelowi zachodniej Europy, jeśli obawy te towarzyszyły także wykształconemu i znakomicie poinformowanemu nuncjuszowi papieskiemu.

Wszyscy podróżnicy, którzy przekroczyli granice Rzeczpospolitej, podkreślali jednak polską gościnność i znajomość języków. Inaczej postrzegali kraj ci, których kontakty dotyczyły wykształconego mieszczaństwa i szlachty, którym udało się ominąć przydrożną karczmę i nie musieli wysłuchiwać skarg właściciela czy dzierżawcy na niepłaczą rachunków szlachtę, która doprowadziła go do ruiny. Z pewnością kraj tracił na tym, iż nie miał znaczących uniwersytetów, które mogłyby konkurować z innymi europejskimi uczelniami. Luki tej nie

La République du XVIIe et XVIIIe siècle vue par les étrangers a de nombreux visages. D'un côté, elle représente le Sarmatisme européen, familier, parlant un langage compréhensible, surprenant avec sa belle architecture des grandes villes et des cours, vivant selon les coutumes européennes. De l'autre, on voit le Sarmatisme exotique avec ses vêtements, les têtes rasées des nobles avec le sabre, de nombreux bâtiments en bois en villes, l'ivresse légendaire qui semblait distinguer les Polonais des autres nations européennes. Pour les voyageurs l'inconnu représente souvent quelque chose de pire, par conséquent la Pologne à l'ouest de la Vistule était acceptée plus facilement, et à l'est de Varsovie suscitait au moins des doutes. Les inquiétudes d'un citoyen de l'Europe occidentale ne peuvent pas étonner, d'autant plus que le Nonce de Pape, homme cultivé et bien informé, en avait également. Toutefois, tous les voyageurs qui ont traversé les frontières de la République, soulignaient l'hospitalité polonaise et la connaissance des langues.

La perception du pays était différente par ceux dont les contacts se limitaient à des bourgeois cultivés et des nobles, par ceux qui ont réussi à éviter une auberge de route et n'étaient pas amenés à écouter son patron ou son gérant se plaindre de la petite noblesse qui ne réglait pas ses comptes et qui l'avait acculé à la ruine.

Sans doute, le manque de

były w stanie wypełnić gimnazja akademickie czy kolegia jezuickie.

grandes universités concurrentielles aux universités européennes faisait démeriter le pays aux yeux des étrangers. Les gymnases académiques ou les collèges jésuites n'étaient pas en mesure de combler cette lacune. L'Académie de Vilnius ou l'Académie de Zamość étaient trop loin pour les étudiants potentiels en provenance de l'Europe occidentale, et la concurrence était trop forte pour aller étudier dans un pays considéré toujours comme exotique, étranger. La prospérité et la gloire de l'Université Jagellonne était déjà passée, et l'initiative de créer une école pareille à Chełmno finalement n'a pas été mise en oeuvre. Les voyages devenaient plus difficiles à cause de nombreux conflits des XVIIe et XVIIIe siècles: la guerre de Trente Ans, la crise en Ukraine, les guerres avec la Suède et la Turquie, la guerre du nord ou encore la guerre de sept ans. La ville de Toruń y a également souffert à plusieurs reprises. Même si elle n'a pas été assiégée par les Suédois, elle avait en charge des soldats russes qui y stationnaient à la charnière des années 50 et 60 du XVIIIe siècle.

1. Portret polskiego chłopca 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

1. Un portrait d'un garçon polonais 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

2. Szlachcic polski (prawdopodobnie Franciszek Czacki) 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

2. Un noble polonais (probablement Franciszek Czacki) 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

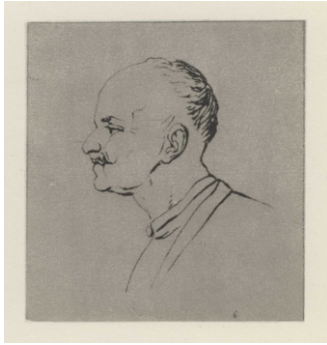
3. Starosta Ledóchowski całuje dłoń hrabiny Podoskiej (1773), Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

3. Le Staroste Ledóchowski baise la main de la comtesse Podoska (1773), Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

4. Chodowiecki Strażnik Czacki i starościna Ledóchowska (1773), Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

4. Chodowiecki Gardien Czacki et l'épouse du staroste Ledóchowski (1773), Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

5. Głowa szlachecka, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

5. Tête d'un noble, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

6. Szlachcic w szubie, 1779, Jean-Pierre Norblin de la Gourdain (1745–1830), akwaforta (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

6. Un noble vêtu d'une longue pelisse fourrée, 1779, Jean-Pierre Norblin de la Gourdain (1745–1830), eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

7. Polski szlachcic wsparty na toporze, ante 1641, Stefano Della Bella (1610–1664), wyd. Nicolas Langlois (1640–1703), akwaforta (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

7. Un noble polonais appuyé sur sa hache, ante 1641, Stefano Della Bella (1610–1664), éd. Nicolas Langlois (1640–1703), eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

8. Jan III Sobieski w stroju szlacheckim 1835, Johann Christian Böhme (1771-?), miedzioryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

8. Jean III Sobieski en costume noble 1835, Johann Christian Böhme (1771-?), gravure sur cuivre (Biblioteka Narodowa, domaine public).

9. Sobiescki[!] Roi de Pologne 1862, Hippolyte Louis Emile Pauquet (1797-?), [w :] Modes et costumes historiques, staloryt (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

9. Sobiescki [!] Roi de Pologne 1862, Hippolyte Louis Emile Pauquet (1797-?), [dans:] [!] Modes et costumes historiques, gravure sur acier (Biblioteka Narodowa, domaine public).

13. Scena alegoryczna z polskimi szlachciami i Placem Zamkowym w tle, 1833, R. Orkisz (fl. ca 1833), litografia (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

13. Une scène allégorique avec des nobles polonais et la Place du Château en arrière-plan, 1833, R. Orkisz (fl. ca 1833), lithographie (Biblioteka Narodowa, domaine public).

14. Popiersie znakomitego szlachcica, 1787, Jean-Pierre Norblin de la Gourdain (1745-1830), akwaforta (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

14. Buste d'un noble illustre, 1787, Jean-Pierre Norblin de la Gourdain (1745-1830), eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

15. Damy i panowie, szkice postaci w strojach z końca XVIII wieku, ca 1800, Aleksander Orłowski (1777-1832), sepia-pióro, sepia-pędzel, lawowanie, ołówek, pap. żeberkowy, podkładka z niebieskiego tłoczonego kartonu z pap. ramkami (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

15. Dames et messieurs, croquis des personnages vêtus en costumes de la fin du XVIIIe siècle, ca 1800, Aleksander Orłowski (1777-1832), sépia-plume, sépia-pinceau, lavis, crayon, papier vergé, doublier en carton estampé bleu avec cadre en papier (Biblioteka Narodowa, domaine public).

**Polnisches
Adler-Nest/**
Das ist:
**Kurzgefaßte doch Auß-
führliche Geschichte-Beschrei-
bung des Königreichs
Polen/**
Darinnen dessen Städte, Schlöffer/
Flüsse/ und Landes Beschaffenheit fleiß-
ig beschrieben: Der Polnischen Nation
ihyraltes Herkommen Historisch erörtert:
und aller Polnischen Fürsten und Könige von
A. C. 550. her/ bis auf diese unsere Zeit/ 1666.
Lebens-läufe und Geschickten / auf allen der
wehrtten Polnischen Scribenten fürzlich
doch trennlich beschriben
werden.
**Ueben einem Land-Bärtlein / der
Polnischen Feldwappen Abbildungen/
und etlichen andern Kupfern her-
aus gegeben**
von
**JOHANE TRÖSTER / Cibinio-Tranß/
Ss. Th. & Philof. Medicæ SS.**
Nürnberg/
Zu finden bey **Johann Hoffmann /
Kunst-Händlern / 1666.**

16. Podobizny Polaków na stronie tytułowej «Polnisches Adler=Nest/ Das ist: Kurzgefaßte doch Außführliche Geschichte=Beschreibung des Königreichs Polen [...]», Johannes Tröster, Norymberga 1666 (Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek München).

16. Les images des Polonais sur la page titulaire de «Polnisches Adler = Nest / Das ist: Kurzgefaßte doch Außführliche Geschichte = Beschreibung des Königreichs Polen [...]», Johannes Tröster, Nuremberg 1666 (Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek München).

17. Podobizny Polaków na stronie tytułowej «Respublica Polonica», Christoph Hartknoch, Frankfurt, Lipsk 1678 (Elbląska Biblioteka Cyfrowa, domena publiczna).

17. Les images des Polonais sur la page titulaire de «Respublica Polonica», Christoph Hartknoch, Frankfurt, Leipzig 1678 (Elbląska Biblioteka Cyfrowa, domaine public).

18. Podobizny Polaków na frontyspisie «Przygód Jana Chryzostoma Paska według jego pamiętników», wyd. J. Laskarys, Warszawa 1882, rys. A. Zaleski (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

18. Effgies des Polonais sur le frontispice de «Przygody Jana Chryzostoma Paska według jego pamiętników», éd. J. Laskarys, Varsovie 1882, dessin A. Zaleski (Biblioteka Narodowa, domaine public).

19. Żydówka w fartuchu 1780, Jean-Pierre Norblin de la Gourdain (1745–1830), akwaforta (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

19. Une femme juive en tablier 1780, Jean-Pierre Norblin de la Gourdain (1745–1830), eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

20. Popiersie starego Żyda 1784, Jean-Pierre Norblin de la Gourdain (1745–1830), akwaforta (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

20. Le buste d'un vieux Juif 1784, Jean-Pierre Norblin de la Gourdain (1745–1830), eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

«Z Grodna do Warszawy wynajęliśmy wóz, a nasz woźnica mówił po niemiecku i wcześniej wielokrotnie podróżował do Niemiec. Za cztery konie, [...], zapłaciliśmy 18 dukatów. Woźnica był poczciwy i skromny i mimo piaszczystych dróg jechaliśmy bardzo szybko. [...] Wszędzie po drodze – oprócz Białegostoku, który jest małym, mocno zabudowanym miasteczkiem, gdzie trafiliśmy do polskiej gospody – nocowaliśmy zawsze u Żydów, którzy w tym kraju zazwyczaj są karczmarzami lub poczmistrzami, jeśli urzędu nie utracą na rzecz jakiegoś biednego szlachcica. U wszystkich żydowskich karczmarzy zawsze spotykaliśmy się z dobrą wolą». (autor nieznany, Auszüge aus dem Tagebuch von einer Geschäftsreise nach Rußland im Jahr 1805, Norymberga 1812, s. 103).

«Pour aller de Grodno à Varsovie, nous avons loué une voiture à cheval, notre conducteur parlait allemand et avait souvent voyagé en Allemagne. Pour quatre chevaux, [...], nous avons payé 18 ducats. Le conducteur était un bonhomme modeste et malgré les routes sablonneuses nous avons roulé très vite. [...] Partout, à l'exception de Białystok qui est une petite ville bien bâtie, pour passer la nuit nous avons toujours trouvé des auberges tenues par des Juifs qui dans ce pays en général sont patrons d'auberges ou maîtres des postes, sauf s'ils perdent leur poste pour un pauvre petit noble. Tous les aubergistes juifs manifestaient toujours de la bonne volonté». (Auteur inconnu, Auszüge aus dem Tagebuch von einer Geschäftsreise nach Rußland im Jahr 1805, Nuremberg 1812, p. 103).

21. Uśmiechnięty Żyd, 1776, Jean-Pierre Norblin de la Gourdain (1745–1830), akwaforta (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

21. Un Juif souriant, 1776, Jean-Pierre Norblin de la Gourdain (1745–1830), eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

22. Portret Żyda, 1801–1900, litografia (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

22. Portrait d'un Juif, 1801–1900, lithographie (Biblioteka Narodowa, domaine public).

23. Szlachcic w kontuszu przechodzi obok modlących się kobiet, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

23. Un noble en «kontusz» passe en côté des femmes en prière, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

24. Modlący się Polacy, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

24. Des Polonais en prière, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

25. Modląca się Polka 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

25. Une Polonaise en prière 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

26. Zakonnik 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

26. Un moine 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

27. Demoiselle Gousseau zgodnie z polskim zwyczajem całuje duchownego w rękę 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

27. Demoiselle Gousseau selon la coutume polonaise baise la main d'un prêtre 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

28. Zakonnik, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

28. Un moine, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

29. Posiłek u księcia prymasa 12 czerwca, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

29. Le repas chez le prince primat du 12 juin, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

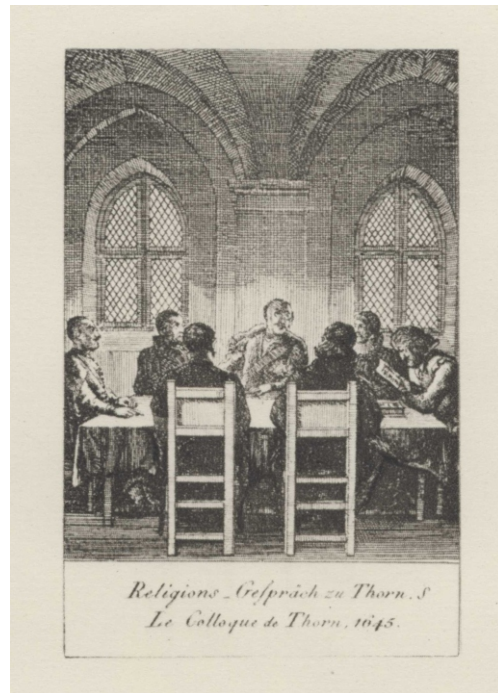

30. Opieka Matki Bożej nad Jasną Górą w czasie najazdu szwedzkiego, Stanisław Kobierzycki (ca 1600–1665), wyd. Georg Förster 1659, sztych (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

30. La Notre-Dame qui protège Jasna Góra lors de l'invasion suédoise, Stanisław Kobierzycki (ca 1600–1665), éd. Georg Förster 1659, eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

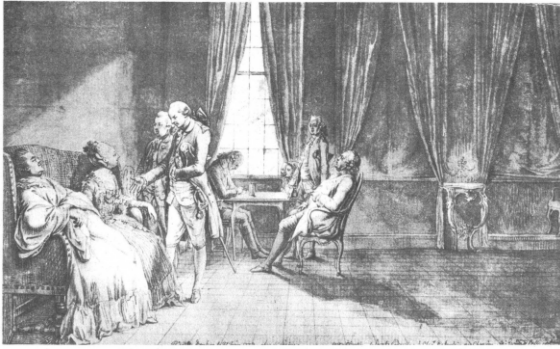
31. Colloquium Charitativum w Toruniu 1645 Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

31. Colloquium Charitativum à Toruń 1645 Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

«W roku 1645 [w Toruniu] odbyło się Colloquium Charitativum w celu pojednania trzech wyznań, rzymsko-katolickiego, reformowanego i ewangelickiego, a każde z nich przysłało na nie znamienitych teologów; wynik był jednak kiepski i ostatecznie uczestnicy rozeszli się bona charitate». (Germanus Adlerhold, Das Höchst-gepriesene Preussen, Frankfurt, Lipsk 1704, s. 774–775).

«En 1645 [à Toruń] a eu lieu Colloquium Charitativum organisé pour la réconciliation des trois confessions: catholique romaine, protestante réformée et protestante évangélique; et chacune y a délégué d'éminents théologiens; cependant, le résultat était médiocre, et finalement les participants se sont quittés bona charitate». (Germanus Adlerhold Das Höchst-gepriesene Preussen, Frankfurt, Leipzig 1704, pp. 774–775).

32. Prymas i arcybiskup gnieźnieński Podoski, hrabina Podoska w rozmowie z kawalerem Du Bouloir 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

32. Le Primat et l'archevêque de Gniezno Podoski, comtesse Podoska en entretien avec le chevalier Du Bouloire 1773, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

33. Sejm Czteroletni 1789, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

33. La Diète de 4 ans 1789, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

34. Alegoria Konstytucji 3 Maja 1793, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

34. L'allégorie de la Constitution du 3 mai 1793, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

35. Zaprzysiężenie konstytucji 3 Maja 1791, 1791, Jean-Pierre Norblin de la Gourdaine (1745-1830), tusz i piórko, pędzel, lawowanie (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

35. L'adoption de la Constitution polonaise du 3 Mai 1791, 1791, Jean-Pierre Norblin de la Gourdaine (1745-1830), encre de Chine et plume, pinceau, lavis (Biblioteka Narodowa, domaine public).

36. Alegoria polskiej tolerancji, Daniel Chodowiecki (1726-1801), wyd. Getynga Johann Christian Dietrich 1791, akwaforta (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

36. L'allégorie de la tolérance polonaise, Daniel Chodowiecki (1726-1801), éd. Göttingen Johann Christian Dietrich 1791, eau-forte (Biblioteka Narodowa, domaine public).

37. Zwada dwóch senatorów 1797, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

37. Une dispute de deux sénateurs 1797, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

38. 1771 Porwanie króla Stanisława Augusta przez konfederatów 1790, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

38. 1771 l'enlèvement du roi Stanislas-Auguste par les Confédérés 1790, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

39. Szlachta dokonuje rabunku, Antoni Zaleski, [w:] Jerzy Laskarys, Przygody Jana Chryzostoma Paska według jego pamiętników, wyd. Warszawa 1882 (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

39. Des nobles en train de piller, Antoni Zaleski, [dans:] Jerzy Laskarys, Przygody Jana Chryzostoma Paska według jego pamiętników, éd. Varsovie 1882 (Biblioteka Narodowa, domaine public).

Johann Friedrich Theodor Baumann (1768–1830), syn pastora, pruski urzędnik w Bydgoszczy, Toruniu, Warszawie, Poznaniu i Królewcu łączył działalność w aparacie władzy z pisaniem kąśliwych opinii o kraju, w którym przyszło mu pracować.

«W Polsce lud, bez ziemi i wody, daje się bić Rosji, opłacać przez Prusaków [...] i [do szczęścia] wystarcza mu, bez ducha i bez życia, upijać się wódką, tańczyć w poszarpanej koszuli, pobożnie bić się w pierś, całować ziemię i pozostać neutralnym między swoim sąsiadem a wojewodą. Skąd bierze się ta wrodzona i narodowa głupota? Czy nie jest to czasem wpływ formy rządów [w kraju]?» (Johann Friedrich Baumann, *Darstellungen nach dem Leben. Aus einer Skizze der Sitten und des Nationalcharakters der ehemeligen Pohlen*, Königsberg 1803, s. 23).

«Od roku 1700 Polacy oddali 75728 strzałów z pistoletu oraz naostrzyli około 1,136709 szabel; cały ten proch został spożytkowany w pojedynkach, a szable dobyto z pochwy pojedynkując się. Ilu zostało [bez życia] na placu boju? Jeden, w roku 1776. W istocie trzeba być wielkim niezdarą, aby dokonać tak niewielu mordów, mimo że pistolety były dobrze naładowane, a szable ostre». (Johann Friedrich Baumann, *Darstellungen nach dem Leben. Aus einer Skizze der Sitten und des Nationalcharakters der ehemeligen Pohlen*, Königsberg 1803, s. 87).

Johann Theodor Friedrich Baumann (1768–1830), le fils d'un pasteur, officier prussien à Bydgoszcz, Toruń, Varsovie, Poznań et à Koenigsberg; il travaillait dans l'administration publique et en même temps était auteur des remarques mordantes sur le pays dans lequel il travaillait.

«En Pologne, le peuple, sans terre et sans eau, se laisse battre par la Russie, payer par les Prussiens [...] et [pour être heureux] il lui suffit de se soûler de vodka sans vie, de danser en chemise en lambeaux, de faire pieusement son mea-culpa, de baiser le sol et de rester neutre entre son voisin et le voïvode. D'où vient cette bêtise innée et nationale? N'est-ce pas l'impact du mode de gouvernement [dans ce pays]?" (Johann Friedrich Baumann, *Darstellungen nach dem Leben. Aus einer Skizze der Sitten und des Nationalcharakters der ehemeligen Pohlen*, Königsberg 1803, p. 23).

«Depuis 1700, les Polonais ont donné 75 728 coups de pistolet et ont aiguisé environ 1,136709 sabres, toute cette poudre a été utilisée dans des duels et on a mis les sabres au clair aussi lors des duels. Combien de morts sont restés sur le champ de bataille? Un seul, en 1776. En fait, il faut être un grand maladroït pour faire si peu de meurtres malgré les pistolets bien chargés et les sabres tranchants». (Johann Friedrich Baumann, *Darstellungen nach dem Leben. Aus einer Skizze der Sitten und des Nationalcharakters der ehemeligen Pohlen*, Königsberg 1803, p. 87).

40. Wnętrze kuchni, poł. XVII, David Teniers Młodszy, olej drewno (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, fot. Z. Reszka).

40. L'intérieur de la cuisine, moitié du XVIIe siècle, David Teniers le Jeune, huile sur bois Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, photo Z. Reszka).

Pochodzący z Norymbergii syn oficera Paul Jacob Marperger (1656–1730) odbył liczne podróże do Genewy, Hamburga, Wiednia, Moskwy, Petersburga i Sztokholmu. Choć jego zainteresowania dotyczyły głównie zagadnień ekonomii, w swoich publikacjach poświęcał wiele uwagi wszelkim dziedzinom naukowym oraz kwestiom gospodarczym i społecznym w odwiedzanych krajach.

«Polacy jedzą dużo wołowiny i cielęciny, ale baraniny zupełnie nie považają i zazwyczaj dają ją służbie. [...] Mają też w Polsce nadmiar saren, jeleni jest natomiast dużo mniej. Dużo jest niedźwiedzi i dzików oraz dzikiego ptactwa i gołębi; [...]. Mają tutaj także dużo dzikich wołów, których zasolone mięso staje się bardzo delikatne. Na węgierskiej granicy żyją dzikie kozy, które uważa się za wielki delikates, podobnie zresztą ogony bobrów, z których poza ogonem wszystko wyrzucają. Łapy niedźwiedzi przyprawiają octem i solą i uważają za przysmak». (Paul Jacob Marperger, *Vollständiges Küch- und Keller- Dictionarium*, Hamburg 1717, s. 920–921).

«W Polsce mają dziwny zwyczaj zaprawiania kapusty: najpierw siekają ją na wąskie paski, układają w beczce i poszczególne

Originaire de Nuremberg, le fils d'un officier Paul Jacob Marperger (1656–1730) a fait de nombreux voyages à Genève, Hambourg, Vienne, Moscou, Saint-Pétersbourg et à Stockholm. Son intérêt portait principalement aux questions de l'économie, mais dans ses ouvrages il consacrait beaucoup d'attention à tous les domaines scientifiques et aux questions économiques et sociales des pays visités.

«Les Polonais mangent beaucoup de bœuf et de veau, mais ils n'apprécient point l'agneau, d'habitude ils donnent cette viande aux domestiques. [...] En Pologne des chevreuils sont en toute abondance, par contre les cerfs sont beaucoup moins nombreux. Il y a beaucoup d'ours, de sangliers, d'oiseaux sauvages et de pigeons; [...]. Ils ont aussi beaucoup de bœufs sauvages, dont la viande salée devient très tendre. Les chèvres sauvages vivent à la frontière hongroise, leur viande est considérée comme un grand délice, de même que les queues des castors (ils ne mangent que des queues et jettent tout le reste). Les pattes d'ours assaisonnée au vinaigre et au sel sont considérées comme un grand régal». (Paul Jacob Marperger, *Vollständiges Küch- und Keller- Dictionarium*, Hamburg 1717, pp. 920–921).

«En Pologne, ils ont une étrange habitude de préparer le chou: d'abord ils coupent le chou en fines lamelles, le mettent

warstwy posypują solą; następnie ubijają ją tak mocno, jak się da i dolewają ciepłej wody, co powoduje, że kapusta staje się bardzo kwaśna. Tym sposobem mogą przechować ją przez całą zimę, a czasem i cały rok, a chociaż zapach jest niezwykle przykry, wmawiają sobie, że jest to coś smakowitego». (Paul Jacob Marperger, *Vollständiges Küch- und Keller-Dictionarium*, Hamburg 1717, s. 922).

«Polacy rzadko lub nigdy nie jedzą śniadań, nie považają też zimnych potraw. Rano zarówno mężczyźni, jak i kobiety piją ciepłe piwo, które doprawiają cukrem, imbirem i jajami». (Paul Jacob Marperger, *Vollständiges Küch- und Keller-Dictionarium*, Hamburg 1717, s. 923 – w tym fragmencie Marperger opiera się o opinie Bernarda O'Connora, osobistego lekarza Jana III Sobieskiego, który z kolei dość intensywnie czerpał z relacji Gasparda de Tende, skarbnika królowej Ludwiki Marii Gonzagi).

«Kiedy Polacy zapraszają gości, nigdy nie kładą na stół łyżek, noży czy widelców, goście sami muszą je ze sobą przynieść lub przysłać przez służących. [...] Gdy tylko goście usiądą, natychmiast zamykane są drzwi, a otwiera się je dopiero, gdy obecni wstaną i przeliczone zostaną wszystkie naczynia i dzbany, aby sprawdzić, czy wszystko zostało na miejscu». (Paul Jacob Marperger, *Vollständiges Küch- und Keller-Dictionarium*, Hamburg 1717, s. 924).

«Niepohamowane picie w celach zdrowotnych jest wśród Polaków bardzo popularne i kto nie ma mocnej głowy, powinien w towarzystwie zachować umiar. Zarówno w gościnie, jak i w karczmach [Polacy] mają w zwyczaju przesadzać z piwem i nawet niedziele i święta nie stanowią w ich pijackim kalendarzu wyjątku». (Paul Jacob Marperger,

dans une barrique en saupoudrant chaque couches de sel, puis l'enfoncent aussi dur que possible et ajoutent de l'eau chaude, qui fait le chou très acide. Cette façon leur permet de conserver le chou pendant tout l'hiver et parfois toute l'année, et même si l'odeur est extrêmement ennuyeuse, ils sont persuadés que c'est quelque chose de savoureux». (Paul Jacob Marperger, *Vollständiges Küch- und Keller-Dictionarium*, Hamburg 1717, p. 922).

«Les Polonais prennent le petit déjeuner rarement ou ne le prennent jamais, ils n'apprécient pas les plats froids. Le matin, aussi bien les hommes et que les femmes boivent de la bière chaude assaisonnée de sucre, de gingembre et d'oeufs». (Paul Jacob Marperger, *Vollständiges Küch- und Keller-Dictionarium*, Hamburg 1717, p. 923 – dans ce fragment Marperger s'appuie sur l'opinion de Bernard O'Connor, médecin personnel de Jean III Sobieski, qui à son tour, a largement puisé dans les récits de Gaspard de Tende, trésorier de la reine Louise-Marie de Gonzague).

«Quand les Polonais ont des invités, sur la table ils ne mettent jamais de cuillères, de couteaux et de fourchettes, les invités doivent les apporter eux-mêmes ou les faire apporter par leurs domestiques. [...] Dès que les invités s'assoient, immédiatement la porte est fermée et elle ne sera ouverte que lorsque les invités se seront levés et toute la vaisselle et les cruches auront été comptées, pour vérifier si tout est en place». (Paul Jacob Marperger, *Vollständiges Küch- Keller- und Dictionarium*, Hamburg 1717, p. 924).

«Boire d'une manière incontrôlable pour des raisons de santé, c'est très populaire parmi les Polonais et celui qui n'a pas de tête forte doit garder une modération. Aussi bien comme invités que dans les tavernes, les Polonais ont tendance à exagérer avec la consommation de l'alcool et même le dimanche et les jours fériés ne font pas exception dans leur

Vollständiges Küch- und Keller-
Dictionarium, Hamburg 1717, s. 926).

calendrier d'ivresse». (Paul Jacob Marperger,
Vollständiges Küch- und Keller-
Dictionarium, Hamburg 1717, p. 926).

41. Paul Jacob Marperger, Vollständiges Küch-
und Keller- Dictionarium, Hamburg 1717,
frontispis (Biblioteka Narodowa, domena

publiczna).
41. Paul Jacob Marperger, Vollständiges Küch-
und Keller- Dictionarium, Hamburg 1717,
frontispice (Biblioteka Narodowa, domaine

42. Kobiety w wysokim uczesaniu i nakryciach głowy, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

42. Des femmes coiffées portant des chapeaux, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

43. Nakrycia głowy, Daniel Chodowiecki (1726–1801), akwaforta (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

43. Chapeaux, Daniel Chodowiecki (1726–1801), eau-forte (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu).

Christian Friedrich Schulz (1730–1775) przebywał w Rzeczypospolitej jako lekarz Michała Kazimierza Radziwiła (1702–1762), w swoim dziele koncentrował się przede wszystkim na często występujących w Polsce chorobach oraz ich przyczynach ze szczególnym uwzględnieniem diety Polaków.

Christian Friedrich Schulz (1730–1775) séjournait en République en tant que médecin de Michał Kazimierz Radziwił (1702–1762), son ouvrage portait principalement sur les maladies le plus fréquentes en Pologne et leurs causes avec une prise en compte notamment de l'alimentation des Polonais.

«Przyczyną występującej tutaj gorączki są surowe posty, w czasie których przez sześć tygodni je się tylko ciężkie, ciężkostrawne potrawy przygotowane na oleju». (Christian Friedrich Schulz, *Kurze Nachricht einiger besonderer Zufälle, sowohl einheimischer als anderer Kranckheiten, welche in dem Königreich Pohlen, [...] pflegen wahrgenommen zu werden*, Dreznó 1754, s. 14).

«La fièvre, qui y est fréquente, est causée par les jeûnes très stricts, qui durent six semaines pendant lesquelles on ne mange que des repas lourds, durs à digérer, cuits à l'huile». (Christian Friedrich Schulz, *Kurze Nachricht einiger besonderer Zufälle, sowohl einheimischer als anderer Kranckheiten, welche in dem Königreich Pohlen, [...] pflegen wahrgenommen zu werden*, Dresde 1754, p. 14).

«Przechodząc do zagadnienia zapaleń klatki piersiowej i głowy [...], zaznaczam, że występują one nie tylko w najgorętsze dni lata,

«Quant à l'inflammation de la poitrine et de la tête [...], je précise qu'elles se produisent non seulement les jours d'été les plus chauds,

które szczególnie na Litwie charakteryzują się upałami o wiele większymi niż w naszej ojczyznej Saksonii, ale także przy najsilniejszych mrozach, które także są nieporównywalnie większe od tych w naszym kraju». (Christian Friedrich Schulz, *Kurze Nachricht einiger besonderer Zufälle, sowohl einheimischer als anderer Kranckheiten, welche in dem Königreich Pohlen, [...] pflegen wahrgenommen zu werden*, Dreźnie 1754, s. 32).

qui surtout en Lituanie se caractérisent par des chaleurs bien plus grandes que dans notre Saxe natale, mais aussi pendant les périodes de grands gels, qui sont aussi incomparablement plus sévères que dans notre pays». (Christian Friedrich Schulz, *Kurze Nachricht einiger besonderer Zufälle, sowohl einheimischer als anderer Kranckheiten, welche in dem Königreich Pohlen, [...] pflegen wahrgenommen zu werden*, Dresde 1754, p. 32).

44. Kobieta z kołtunem, aut. prawdopodobnie Felicita Sartori (ca 1714–1760), [w:] Thomas Salmon, *Lo stato presente di tutti paesi, e popoli del mondo, naturale, politico, e morale*, vol. VII, Wenecja 1737 (Biblioteka Narodowa, domena publiczna).

44. Une femme avec sa plique polonaise, auteur probablement Felicita Sartori (ca 1714–1760), [dans:] Thomas Salmon, *Lo stato presente di tutti paesi, e popoli del mondo, naturale, politico, e morale*, vol. VII, Venise 1737 (Biblioteka Narodowa, domaine public).

Pochodzący z Fryzji Ulrich von Werdum (1632–1681) w latach 1670–1677 podróżował po Polsce, Anglii, Francji, Danii, Szwecji i Niemczech. W Rzeczpospolitej był zaangażowany w opozycję przeciw Michałowi Korybutowi Wiśniowieckiemu, pozostawił po sobie wnikliwy, choć raczej negatywny opis kraju.

Originaire de la Frise, Ulrich von Werdum (1632–1681) dans les années 1670–1677 voyageait en Pologne, en Angleterre, en France, au Danemark, en Suède et en Allemagne. En République, il a été impliqué dans l'opposition contre Michał Korybut Wiśniowiecki; sa description du pays est perspicace mais plutôt négative.

Kołtun: «Dzieje się to skutkiem choroby głowy, która po polsku zwię się kołtun, po łacinie plica. Kto jej dostanie, choruje najpierw na śmierć na okropne bóle głowy, a kiedy te przejdą, włosy – jednym wszystkie, innym mniej lub więcej – zlepiają się i zrastają w

La plique polonaise: «C'est une conséquence de la maladie de la tête appelée en polonais «kolton» et en latin «plica polonica». Le malade souffre d'abord de maux de tête infernaux et quand ils passent, les cheveux – chez les uns tous, chez les autres certains – se

kędziory. [...] Nie można zaś ani nożycami, ani niczym innym odcinać, a nawet ruszać tych włosów, jeśli chory nie ma stracić słuchu lub podniebienia, albo najczęściej wzroku». (Ulryk Werdum, Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1671, s. 56).

«Zresztą jest naród polski w ogóle niedbały i leniwy, uprawia tylko najniezbędniejsze pola, a resztę zostawia odłogiem. Stąd wynika, że większa część ich domów i kościołów jest zbudowana z drzewa, choć posiadają obficie tak łamane kamienie, jak i dobrą glinę na cegły». (Ulryk Werdum, Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1671, s. 68).

«Jak we wszystkim tak i w gotowaniu są Polacy bardzo niechlujni. Potrawy przynoszą na stół nie od razu, lecz jedna po drugiej; ponieważ zaś potraw tych jest czasami dziesięć, piętnaście lub dwadzieścia i z każdej miski biorą, trwają ich uczyty przez długie godziny. Żrą chętnie tłusto. Soli i wszelkiego rodzaju korzeni żaden naród nie używa tak obficie jak Polacy. Potrawy już w kuchni tak solą, że dlatego nie stawiają solniczki na stole». (Ulryk Werdum, Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1671, s. 69).

rassemblent et s'enchevêtrent en queue. [...] Ces cheveux ne peuvent ni être coupés avec des ciseaux ou quoi que ce soit, ni même touchés, pour ne pas faire perdre l'ouïe, le goût ou dans la plupart des cas la vue». (Ulrich Werdum, Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1671, p. 56).

«D'ailleurs en général, le peuple polonais est négligeant et paresseux, il ne cultive que les champs dont il a besoin, en laissant le reste en jachère. C'est pour cette raison la plus grande partie des maisons et des églises sont construites en bois, bien que les Polonais disposent abondamment de pierres brisées et de bonne argile pour les briques». (Ulrich Werdum, Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1671, p. 68).

«Comme dans toutes les choses, dans la cuisine les Polonais sont très négligents. Des plats ne sont pas servis à table en une seule fois, mais l'un après l'autre, et comme ils sont parfois au nombre de dix, quinze ou vingt, et chaque convive prend de chaque plat, leurs banquets durent de longues heures. Ils mangent volontiers gras. Aucune autre nation n'utilise autant de sel et d'épices que les Polonais. Les plats sortent de la cuisine tellement salés qu'ils ne mettent plus de salière sur la table». (Ulrich Werdum, Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1671, p. 69).

45. Polonus – alegoryczne przedstawienie cech polskich, Philipp Andreas Kilian (1714–1759), wg rysunku Paula Deckera, [w:] *Laconicum Europae speculum*, Martin Engelbrecht, Augsburg 1736, miedzioryt na bibule (Muzeum Narodowe w Gdańsku).

45. Polonus – une représentation allégorique des caractéristiques polonaises, Philipp Andreas Kilian (1714–1759), selon le dessin de Paul Decker, [dans:] *Laconicum Europae speculum*, Martin Engelbrecht, Augsburg 1736, gravure sur cuivre sur papier (Muzeum Narodowe w Gdańsku).

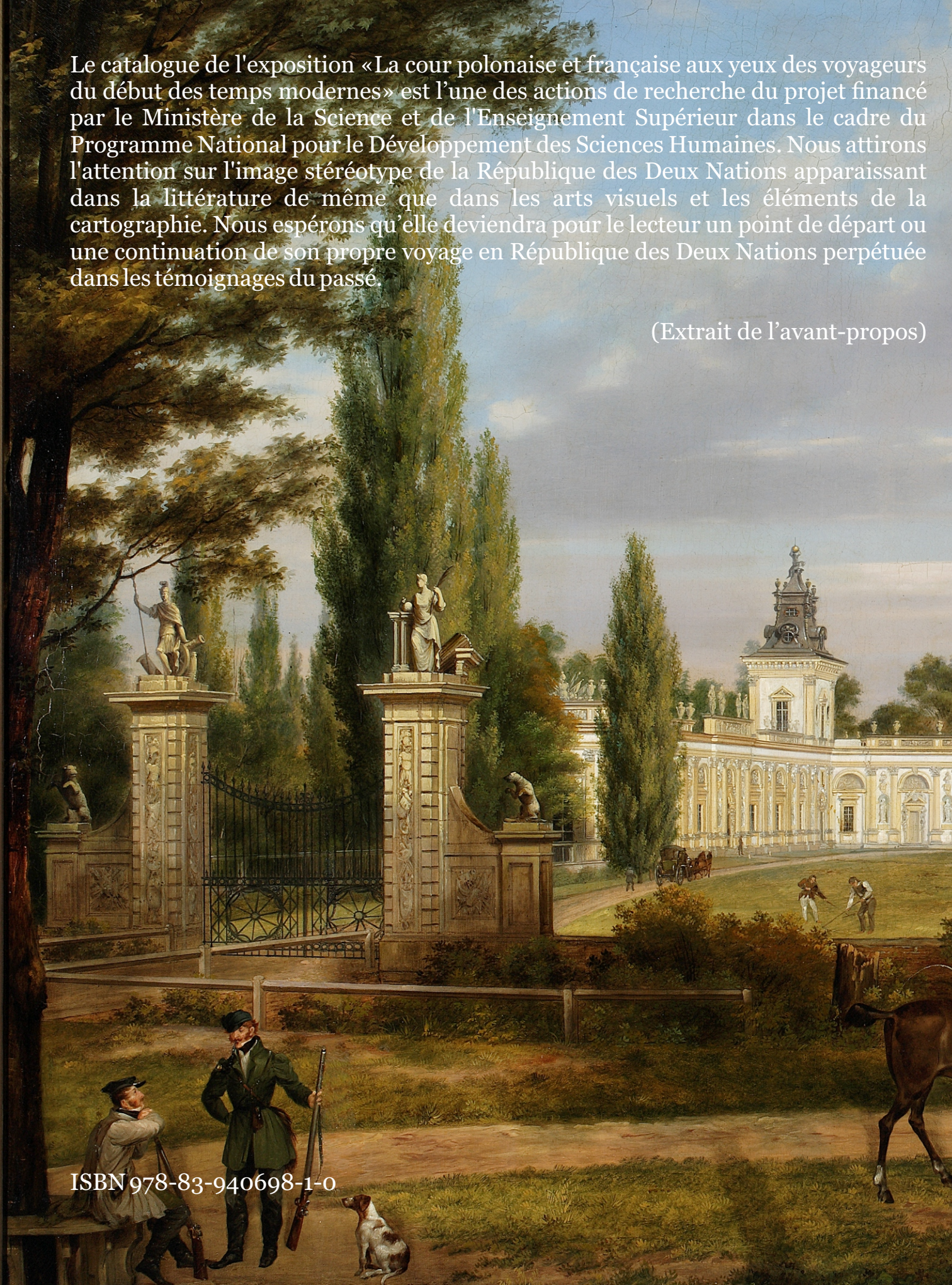

46. Steirische Völkertafel – krótki opis ludów europejskich i ich cech, pocz. XVIII, autor nieznan, olej (Wikimedia Commons, domena publiczna).

46. Steirische Völkertafel – une brève description des peuples de l'Europe et leurs caractéristiques, début du XVIIIe siècle, auteur inconnu, huile (Wikimedia Commons, domaine public).

Le catalogue de l'exposition «La cour polonaise et française aux yeux des voyageurs du début des temps modernes» est l'une des actions de recherche du projet financé par le Ministère de la Science et de l'Enseignement Supérieur dans le cadre du Programme National pour le Développement des Sciences Humaines. Nous attirons l'attention sur l'image stéréotypée de la République des Deux Nations apparaissant dans la littérature de même que dans les arts visuels et les éléments de la cartographie. Nous espérons qu'elle deviendra pour le lecteur un point de départ ou une continuation de son propre voyage en République des Deux Nations perpétuée dans les témoignages du passé.

(Extrait de l'avant-propos)

ISBN 978-83-940698-1-0